

ВЕЛИКО ТЪРНОВО В ПОЛЕЗРЕНИЕТО НА ПЪТЕПИСНАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ XVI – XIX ВЕК

Павлина Владева

„Un voyageur doit se garder de L'enthousiasme s'il en a et surtout s' il n'en a pas.”

Повече от осем столетия древният и вечно жив град Велико Търново предизвиква заслужен интерес у чужденците и българите, които го посещават. В него природата, историята и културата са се слели в единство, превръщат го в национален символ на България. Началото на системно научно изследване на пътеписите в българската историография е поставено от чешкия професор Константин Йосиф Иречек. Книгата му „Пътувания по България” е първата, в която пътеписната литература се поставя на научна основа. В нея той отрежда достойно място на старопрестолния Търновград.

Пътеписите са уникални литературни извори на разнообразна познавателна информация. Изследвания за пътеписната литература, свързана с града и неговите жители, са оставили: Иван Дуйчев, Иван Снегаров, Иван Богданов, Борис Яновски, Елена Дойчинова, Дарина Маркишка Мишлякова, Донка Димова, Георги Плетньов, Тодорка Драганова, Йордан Димитров, Марин Ковачев и много други.

Пътешествениците са представители на различни етноси, носители на своите национални културни модели и нагласи: българи, австрийци, англичани, арменци, испанци, немци, руснаци, турци, унгарци, французи, чехи. Различен е техният социален, съсловен и професионален статус. Голяма част от авторите са посетили града, изпълнявайки своите служебни задължения в европейската част на Османската империя. Те са дипломати, писатели, журналисти, художници, архитекти, лекари, учени, професори, изследователи, историци, географи, военни, духовни лица. Трябва да се отчете и немаловажният факт, че при условията на тогавашните транспортни превозни средства, пътувайки по лошите пътища в Османската империя, пътешествениците са извършвали подвиг.

Унгарецът Георг Март Рагузиум е оставил едно от най-старите описания на българските земи от XVI век. През 1598 г. град Никопол е административен център на санджак. Споменава и за Търново, който е бил столица на Второто българско царство: „В Никополския санджак съществуват следните места: Никопол, силна крепост, оградена с каменна стена и седалище на бег, по нататък Рахова Олеховице), Свищов (Суишово), Туртукай (Тетрехан) и Русчук; те лежат на Дунав. На юг от Дунав се намират: Шумен, Ески Стамбул (Константинополивечие), Разград, Трново (Тарнова), някогашна столица, Ловеч /Лунция), Плевен (Плеуглие), Враца (Враз), Берковица и Карвуна (Хиаруен) (Миятев 1976, 27)”.

Трансилванският маджарин Тамаш Боршош пътува през 1613 г. като пратеник на трансилванския княз Габор Батори през българските земи. В своя публикуван пътепис издателят Ищван Самота споменава за отглеждането на копринената буба в Търновския край през XVII век.: „най-старото известие за бубарство в България произхождало от 1640 г. и се споменавало някъде около Търново” (Миятев 1976, 30).

„От 40-те години на XVI век важна роля в българския политически живот започнали да играят българите, приобщени към католицизма. За разпространение на католицизма в българските земи Папството създадо католически архиепископи и дълго време (от първото десетилетие до края на XVII век) подготвяло всички условия за обучение на кадри и за създаване на висш клир от българи” (Лазаров и др. 1993, 115). Първите конкретни описания на Търновград са от XVII век. Те са достигнали до нас благодарение на католическите епископи Петър Богдан Бакшев, Петър Парчевич и Франческо Стоимирович. Тримата велики българи са родени в град Чипровци и са починали в една и съща година – 1674. Учили в Италия, за XVII век са били най-образованите хора по българските земи. Те са сред малцината родолюбиви българи, които са искали да възродят българското име и да помогнат на своите изстрадали братя за политическо освобождение чрез католическата църква. Тримата са мисионери, които посещават Търново и изпращат доклади за католическата колония в града. Заслужено място в своите отчети те отделят и на средновековната българска столица, която описват в руини. Въпреки крушението на българската държавност, те напомнят на българите за

отминалите векове на слава и държат будно тяхното родолюбиво съзнание.

За Търново Петър Богдан Бакшев пише: „Не може да се опише!... „Двете крепости са действително вече разрушени / т. е. Трапезица и Момина крепост/, ала средната и най-голямата (Царевец) още стои, но и тя е полусрутена и заселена само при първата врата, а останалата част е напълно напусната. Към тази крепост води път от жива (естествена/ скала, с пропасти от двете страни, широк за две кола. Близо до първата врата скалата е разцепена така, че образува дълбока пропаст, върху която има подвижен мост. Над входа на първата има голяма кула, както и над втората и третата врата, но всички са почти съборени.” Крепостните стени, бойните кули са били порутени, а на Царевец личали съборените стени на двореца и част от звънарниците на патриаршеската църква. Свещените развалини на българските царе сега тъпчели новозаселелите се турци. Издигала високо минарето си новопостроената джамия на Ферад бей – зловещ символ на чуждото господство” (Богданов 1968, 10).

„Тази страна изобилства с вино, понеже всичките хълмове наоколо са пълни с лозя. Като се премине една планина към изток и към запад един хълм, се разтваря едно поле и равнина, която изобилства с храни и добитък, както другите околни места; има още плодни дръвчета в лозята; риба идва от Дунава, който е един ден далеко, а в тези реки има и други риби. В този град се обработва и коприна; хранят се буби, които дават самата коприна”. След като описва католическата църква в града, Богдан съобщава, че броят на католиците възлизал на 24 души и 3 жени, всичките дубровничани. Българите имали 2 000 къщи, като наброявали 10 000 души. Същото число – 27, за дубровничаните католици в града е дадено и през 1643 г.” (Вачев 2012, 170-171).

Католическият епископ в Никопол Антон Стефанов е оставил епистоларно наследство. По време на обиколките си по българските земи този мисионер два пъти посещава Търново – през 1680 г. и 1685 г. От доклада на 22 юли 1680 г. научаваме за големия пожар, изпепелил града: „А относно нещата в Търново, макар тази година по време на посещението, епископът да не отиде лично там, но преди миналите пости се намери там точно, когато градът изгоря. А в онази част от града, където се намира нашата църквичка, спасени от огъня останаха нашата църквичка с килията, една къща на един католик и друга на един грък. Казаната църквичка е малка и хубава, направена и покрита е с дървета, има две врати и един прозорец, един олтар с икона на Мадоната и един кардинал отдолу. В противен случай ще се загуби онази хубава църквичка и ще пострада и селото Маринополци” (Примов 1993, 492).

Следващият доклад на Антон Стефанов е от 30 август 1685 г. От неговото изложение научаваме факти за града като търговски център, а така също и за селата Арбанаси и Маринополци: „В същия град Търново (може би по божие провидение, понеже беше митрополия, тетрархия, свободна и царска) се намират много почтени търговци-гърци и арменци, още повече, че на почти две мили от този град има голямо и благородно село от гърци и албанци с име на различни езици: Арбанаси, Арнауткьой, Андрохория. То държи първо място в Дакия, като има гръцки търговци, които водят търговия в Италия, Унгария, Полша и най-вече Московия. В града има също много богати арменци. Понеже нашият свещеник не е там, те в наше отсъствие извършват своите обреди в споменатата църквичка. Правилно е прочие да има един учен и благоразумен мисионер, който да може да отговаря при случай на всеки, а най-вече такъв, който умее да ръководи себе си, защото повече струва добрият пример, отколкото знанието на Аристотел. Тази мисия няма да е безплодна, защото в селото Маринополци се намират около 30-35 къщи на павликяни, а същия търновски мисионер е задължен да ги ръководи в духовните неща” (Примов 1993, 511-512). Днес село Маринополци е в центъра на Велико Търново.

През 1652 г. османският историк и географ Хаджи Калфа, минавайки през Търново, записва в своя дневник: „този град е разположен на един ден път отсам Хисарград (Разград) върху един хълм, заобиколен от градини. По средата на града се издига шестоъгълна крепост от дялан камък с 5 врати. Река Янтра заобикаля крепостта като лунен кръг.. Къщите са разположени край брега на реката, над която се издигат два моста - единият от тях води към север в махалата на правоверните, другият към в махалата на неверните. Тук има две бани и 8 джамии... На югоизток се издига голяма гориста планина, която на български се нарича Света Фора (Света гора), чиито дървета не се секат, за да намира добитъкът сянка и храни.” (Богданов 1968, 9). Така е видял през 1652 г. града Хаджи Калфа. Описанието е много правдоподобно с изключение на объркването от пътешественика на

махалите на правоверните и неверните.

Френският консул в Смирна Шарл дьо Пейсонел (50-70-те години на XVIII век) публикува през 1787 г. книгата си „*Traité sur le commerce de la Mère Noire*”. В нея дипломатът е събрал информация за стопанската политика в балканските земи, полезна за френската търговия. Съдържа сведения за износната търговия от българските земи, превърнали се в доставчик за Цариград и за някои европейски страни. Както през Средновековието, така и през XVIII век восъкът е основен продукт, който се изнася от българските земи. В дългия списък на градовете-производители на първо място е Търново: „От България се изнася огромно количество восък. Той е жълт великолепен по качество. Продават го чист, без фирата. Цената му е 38-42 пари оката според годината. Главни места, откъдето го събират е Тернови, Ямболи, Плевна, Ниеболи, Систов, Русджук, Тутракан, Силистрия, Преват, Базарджик, Айдос, Загара, Казанлик, Чирпан, Шумла и Разград” (Цветкова 1975, 308).

Арменецът Минас Пъжъшкян (1777-1851) е роден в Трабзон, Турция. Става свещеник – член на арменската духовна конгрегация на мъхетаристите във Венеция през 1804 г. Бил е учител в град Кара (Белогорск, Украйна). Владее 6 езика. Автор е на изследвания, пътеписи, учебници, и днес ценни извори по арменистика, история, география, етнография, педагогика, музика. Книгата „Пътуване към Полша и други страни, където живеят арменци – преселници от Ани” е публикувана през 1830 г. В пътеписа си за Търново от 1804 г. авторът телеграфно и пристрастно описва града, търси в него арменските колонии, тъй като целта на неговите пътувания са арменските бежанци, установили се в различни страни. Представя демографския вид на населението: турци, българи, гърци, малко арменци. „Великолепен многолюден град. Има големи обществени сгради, гостоприемници за търговци и джамии. Тук живеят много българи и гърци и в града се намира седалището на главния митрополит на всички българи, които имат осемнадесет църкви. Тук арменците са малко, но имат красива църква. Този именит град притежава шестоъгълна крепост с пет порти, построена направо върху скалите. Крепостта е оградена от приток на река Дунав. На върха на планината се издигат четириъгълни кули” (Ормаджиян 1984, 185).

Арменецът Хугас Индиджан през 1806 г. в 6 том на пътеписната си историческа география акцентира, че градът е търговски център: „Търново, наричат го Кючук Стамбол (Малък Цариград), населението му е от турци и гърци (да се разбира българи б. а.), които живеели в големи къщи и са известни като търговци. В града става панаир на 24 април и 29 септември” (Ормаджиян 1984, 147).

Прочутият пътешественик – каталунецът Доминго Бадиа и Леблик (1766-1818), е известен под името Али бей ал Абаси. Затова са го смятали за знатен арабски принц. Бил е арабист, картограф, занимавал се и със специални задачи. През 1807 г. в Истанбул е пред разкриване. Той избира отчаян маршрут за бягство през България към Букурещ. Загадъчният испанец случайно и по принуда попада през декември 1807 г. в България. През 1812 г. пътеписът му е отпечатан във Франция. В него той лаконично споменава за преминаването през града: „На 17 декември Али бей минал през Дероба (Дряново). и след пладне пристигнал в Теранова (Търново) – селище, разположено по склоновете на два големи хълма. Пресича го доста пълноводна река и е оградено с ров и с невисока крепостна стена. Там видял много градини и лозя, покрити пазари и няколко къщи с красив външен вид. Ала всичко било покрито със сняг и сезонът бил неподходящ за наблюдения” (Николов 1984, 36).

Френският дипломат Мари-Луи-Жан Андре-Шарл виконт дьо Марселюз (1795-1865) преминава през Търново през 1816 г. В пътните си бележки споделя за разказаните му митове и легенди, свързани с древния град: „На 8 ноември вървя дълго покрай влажните брегове на реката Янтра, древния Ятрос, който се образува от водите, идещи от Балкана, напоява столицата на Северна България и отива да се влее в Дунава. Влизам обратно в Търново – седалище на българските царе и после на някои независими патриарси. Коларят ми обръща внимание върху планините, опасващи града, и големите гори, незасегнати от дърварите. Там сред реки от мляко живеят старци, вещи в магьосничеството, и вълшебници, чиито страшни чудеса той (коларят) ми разказва...” (Цветкова 1975, 90). Разказът на благородника показва ролята на ферманите в Османската империя и привилегиите, които те са давали на своя притежател и значението на бакшиша в Ориента: „В търновския хан, където престоях един час, ме очакваше съвсем изискан прием. Заведоха ме в един

изящен къшк, украсен с дивани, покрит с красиви брусенски тъкани. Веднага ми сервираха едно след друго дузина много подбрани турски ястия. Най-сетне, когато поисках да разбера всичката тази благосклонност, ми отговориха, че моят ферман задължавал началника на пощата да нахрани пътника и че не дължа нищо. Бях толкова повече изненадан от този царски обичай, понеже не бях и подозирал, че имам привилегии. Освен това управителят на търновския хан не изгуби от това, че бе точно изпълнил смисъла и съдържанието на върховното разпореждане. Бакшишът бе съразмерен с неговия прием” (Цветкова 1975, 90).

Пътните бележки „Пътешествие от Москва до Константинопол в годините 1817, 1818” на английския лекар, възпитаник на Оксфордския колеж Крайст Чърч, Уилям Макмайкъл са отпечатани през 1819 г. През 1829 г. той е извънреден лекар на английския крал. Англичанинът споделя своите впечатления за уникалния маршрут през българските земи: Русе-Търново-Шипка-Казанлък-Одрин. Пише, че преминаването през река Янтра било много трудно, тъй като била пълноводна. Той влиза в града откъм Дервент през дървена порта. Англичанинът е удивен от необикновената панорама, разкриваща се пред неговите очи, но не пропуска нередностите на улиците: „Къщите, построени до самия край на стръмни скали, висят над стремителното течение на реката, която се вие през един затворен и опасен проход. Заобиколен от всички страни с планини, градът се изправя едновременно горд, опасен и красив. Улиците, лошо павирани, бяха изключително мръсни и на много места затъмнени от дървените издатини, изпъкващи от срещуположните къщи, строени, какъвто е обичаят във всички турски градове, така, че почти се допират една до друга на върха” (Тодорова 1987, 553).

Руският славист Юрий Венелин (Георги Хуца) (1802-1839) е първият, който привлича общественото мнение в Русия върху съдбата на българския народ. Той съставя първата научна програма за събиране на етнографски материали по българските земи. През 1830 г. посещава средновековната столица на България: „Местоположението на Търново е неравно, трънливо, както казват българите, от което е произлязло названието на града. Янтра, която тече от Балкана по долина, се допира до възвишение със скалист хребет, преминаващо на североизток в кръгловат скалист хълм, на чийто връх се намира крепост, образувана от природата и човешкото изкуство... Броят на жителите на Търнов навярно стига може би над 20 000 души, от които 12 000 българи, 7 000 турци, 1000 всякакви други. За това Търново и днес след София е от най-големите градове на дунавска България. Някога като столица Търнов стигал до 70 000 жители. Днес робството, разоренията, чумата, не са могли да подкрепят „състояние на града” (Анчева 1992). Юрий Венелин може би е първият учен, който свързва името на средновековната столица с легендата за растението „трън” и я въвежда в научно обръщение. Той искрено съчувства на търновци и посочва причините за демографското състояние на града, но цифрите не са достоверни.

Френският учен Ами Буе преминал през българските земи през 30-те години на XIX век. Неговите пътни бележки свидетелстват, че турците са разрушили всичко, което е свързано със столицата на Второто царство, за да се забрави и да не напомня, че някога е съществувала българска държава: „Този град, древната столица на България, наброява около 12 000 жители, повечето българи. Той е построен изцяло амфитеатрално по склоновете на варовикови-кредови възвишения и както другаде в Турция, повечето от мюсюлманите бяха предпочели горния, отколкото долния край на града. Там те бяха разрушили всичко, което можеше да напомни за българската народност, защото знаеха, колко възпоминания още са свързани с тази древна царска столица” (Снегаров 1977, 115).

Немският фелдмаршал Хелмут Карл Бернхард граф фон Молтке (1800-1891) през 30-години XIX век е началник на генералния щаб на пруската армия, една от големите личности на своето време. През 1837 г. Хелмут Молтке посещава град Търново, придружавайки султан Махмуд II в турско-пруския поход в Европейска Турция. В писмата до съпругата си той споделя задоволството от пребиваването си, а неговото описание е едно от най-възторжените в пътеписната литература за града – в духа на европейския романтизъм. Немският военен пише, че не е виждал „по-романтично местоположение”, „по-фантастична скала”, „по-живописно”, „по-уютно място”: „Доста преди Търново жителите вече са се строили в шпалир от двете страни на пътя; местната стража се е явила в пълно парадно оборудване, а гръцките жени заемаха плоските покриви и тераси, за да зърнат своя властелин. Никога не ми се е случвало да видя по-романтично местоположение

от местоположението на този град. Представете си тесен планински пролом, в който Янтра е издълбала своето дълбоко ложе между отвесните пясъккливи стени и фантастично се вие в него подобно на змия. Едната от каменните стени, окръжаваща долината е изцяло обрасла с гора, а на другата е разположен градът. Посред долината се възвисява конусообразна скала, образуваща природна крепост. Реката я обгръща подобно на остров и тя се съединява с останалата част на града само посредством природна преграда с дължина двеста и височина десет фута. Никога не ми се е случвало да видя по-фантастична скала и тъй като моят повелител отиде днес в джамията, възползвах се от свободното време, за да се запозная с местността и да я картографирам... Не можете да си представите нищо по-живописно от опознатия от мен тукашен гръцки дом. Въобще аз съм пристрастен към неправилните сгради, чийто план е начертан от необходимостта..." (Клисаров 1969, 115-116).

В книгата „Константинопол и живописната местност на седем църкви в Мала Азия” на английският пътешественик Томас Аллом (1841) градът е представен в романтична светлина, а фантазията на автора го оприличава на „лястовиче гнездо”: „Неговото положение е твърде забележително. Вижда се долу като едно лястовичо гнездо, увиснали на удивителни канари. Пътникът, който се движи по горните части на града, ако броди из улиците, проточили се поиздигнати тераси, гледа надолу, от замайваща височина провиращия се дълбоко някъде път, който се губи от очите му в неизмерима пропаст” (Анчева 1994).

Френският писател и професор по литература Сиприен Робер обнародва двутомния си труд „Les slaves de la Turquie” през 1844 г. с непосредствените му наблюдения от годините, когато пребивава сред славяните от Европейска Турция. Сиприен Робер вижда руини и жалки останки от църкви и манастири на славния някога столичен град, напomniaщ за Киев и носещ цивилизация в Московското княжество. Ученият се учудва как „бедните българи” след толкова столетия са успели да съхранят неговата сакралност: „Населението на този знаменит град е намалало на 10 000 души. Разположен на Янтра и заобиколен от лозя, липи, диви круши и от „зеленеещи пропасти” Търново имал „возхитителен изглед, който напomniaл изгледа на Киев, „светият град на първите руси.” Обаче в Търново, „светият град на българите”, не е останало нищо от палатите на техните царе и от катедралата на патриарсите. Сегашната митрополитска църква едва може да се сравни със селски храм. Многобройните манастири, които се забелязват по хълмовете на околността, са само жалки купища от хижи. От могъщото Търново от Средните векове, чиито търговци и монаси носели цивилизацията и търговията чак в сърцето на Московията, едва ли е останал спомен. При все този град е предмет на суеверен култ на бедните българи. Те идват тук на поклонение и техните песни славят винаги нейната Света гора, чиито тайнствени гори крият духовете и сенките на древните царе (269-270). (Снегаров 1977, 363-364).

Книжовникът и борецът за църковна независимост Неофит Бозвели (1785-1848) в „Плач бедная мати Болгарии”, „Славяноболгарское детеводство” казва за средновековната столица на българите: „Търново или Тринава града, е бил царствущий град – столнина на българските царе, и всред Болгарията е... (Град Тирново) естествено каменно-заграден, (на) стръвно място разположен, край него тече Етра, с прекрасни и добропорядочни торги (чаршии) и странноприятелища (ханища), обряден. Главноместната торговина е коприната. Има жители до 25 000, из които до 1 200 фамилии са българи, прочиите са турци” (Гюрова 1969, 37-38). През XIX век доброкачествената сурова коприна е значително търговско перо за град Търново и неговите околности и заема първостепенно място в неговата износна листа. В много от пътеписите авторите й отреждат заслужено място.

Писателят Найдено Геров (1823-1900) обрисова през 1846 г. града като в детска приказка. Развълнуван, той си спомня славните времена на Второто българско царство и разсъждава, че заради хубостта си Търново заслужава и трябва да бъде столица на България: „Кога влизах в Търново, чинеше ми ся, че гледах града като през многогранно стъкло, през което един предмет ся види като многа, разсипани навсъде и с различни видове. Като завъртиш стъклото, и всичките мними предмети се изменяват, тъй и като пристъпиш една стъпка. Търново ся показва с нов вид, по-хубав, по-чуден. Ако и да не му достигат много работи, които са потребни за един град търговский, Търново по местоположението си плаче да бъде столнина за цар, любител на изрядното (изящното) за да стане нещо баснословно. Отгдето погледнеш, да му ся ненагледаш на хубостта... Към север на Янтра, нагоре, къщите идат една въз друга, като стълба, и достигат до един връх, от там ся претурят пак

надолу, по едно стръвнище, до река... в празник почти всички търновци и търновки излизат да се прохоят по лозята. Аз обаче не можех да ида и там, и на Трапезица, а предпочетох последното, по-боле пожелах да помесля за преминалото нежели да видя настоящето” (Гюрова 1969, 77).

През 1861 г. руското посолство в Цариград иска да разкрие свое ново консулство. Изборът е между София, Търново и Русе. Поискан е съветът на Найдено Геров, който в своя доклад от 25 ноември 1861 г. пише, че в София народът бил по-прост, но единокласен, докато в Търново и Русе нямало съгласие по обществените въпроси, което той отдава на западната пропаганда, за да стигне до извода: „Затова в Търново консулството е нужно и полезно. Търново, освен своето историческо значение, има и това преимущество, ако се открие тук консулство ще може от него да се действа в околните окръзи, които ще бъдат наводнени от чужденци, ако се започне строителството на ж. п. линия от Варна за Русчук” (Плетнов 1985, 144). Руското консулство в Търново е открито през 1861 г., посрещнато с въодушевление от гражданите. То е признание за мястото на града в исторически и обществен план в границите на българския ареал. За съжаление просъществува само две години, тъй като със създаването на Дунавския вилает консулството се премества в Русе.

По време на Кримската война генерал Хуан Прим-и-Пратс (1814-1870) и испанска военна комисия пресичат два пъти българските земи през 1853 г. и 1854 г. В доклада за пътуването наред с другите военни сведения е отбелязано, че градът има важно стратегическо значение в една бъдеща война, като важен транспортен център между Северна и Южна България: „Град Търново... с 12 000 жители заслужава обстойно проучване и внимание от гледна точка на възможното му използване по време на война като укрепен аванпост и изходна база за преминаване на планинската верига през Шипка” (Николов 1984, 40).

Немският професор, историк, географ и пътешественик Хайнрих Барт пътува през 1862 г. в европейска Турция по маршрута: Русе – Търново – Габрово – Казанлък – Пловдив – Самоков – Прилеп – Битоля – Солун. През 1864 г. е публикувано „Пътуване във вътрешността на европейска Турция.” Изследователският метод на Хайнрих Барт е комплексно изучаване на природните обекти в неразривна връзка с населението. Книгата му става ценен справочник за руските военни по време на Руско-турската война от 1877-1878 г. Наред с топографските измервания той оценява Търново като изключителен град по своите природни забележителности и го сравнява с немски градове: „Змиевидната клисура, прорязана от Янтра във Варовиковите Балкани, може да се сравни с извивките на Елба при Кьонигщайн и Лиленщайн, и ако човек си представи тия две скали централната част на един и същи град, то може да се получи картина, напомняща Търново. Този град си заслужава труда човек да се запознае с него по-отблизо, отколкото са правили досега даже учените географи и ориенталисти” (Яновски 1982).

Хайнрих Барт посочва, че от 1186 г. Търново е бил политически и духовен център на българите. Опровергава мнението на западноевропейците, че българите живеят само в Северна България. Търново е населено, с малки изключения, само от християни. „А българите, въпреки че са от няколко века политически унищожени, наброяват около пет милиона души и представляват основното население на европейска Турция” (Яновски 1982). Обобщава, че днес Търново е център на първия епископ, че е развит икономически. Градът е политически център, тъй като в него има консулства на Франция, Австрия и Русия. Немският учен отнася със себе си отлични впечатления и накрая красноречиво заключава, че в бъдеще няма да се доверява на чужди мнения, а ще се ръководи единствено от своите лични впечатления: „След посещението на това оригинално място, аз започнах да се разпореждам за по-нататъшното пътуване. Досега се ръководех от чужди нареждания и виждах само онова, което ми показваха... Сега аз сам избирах местата... така, че излязох от града с по-приятни чувства, отколкото чувствата, с които бях пристигнал” (Яновски 1982).

През 1865-1866 г. публицистът и издател на първия вестник „Български орел”, Иван Богоров предприема пътуване за проучване възможностите на българските градове за стопанско развитие. Пътните му записки „Няколко дена разходка по българските места” са публикувани във вестник „Турция”, брой 1. През 1865-1866 г. пише за Търново: „То е разположено на твърде стръмен каменлив бряг, който от върха до най-долу, дори до реката е напичан с къщи една върху друга наставени също като, че ли са керемиди на покрив” (Богданов 1968, 59).

През 1871 г. Феликс Каниц акцентира на изключителната панорама: „Местоположението на Търново, преплетено от Янтра е поразително изненадващо” (Богданов 1968, 9).

Учителят по рисуване Ярослав Ирасек е първият от чехите, посетили България през 70-те години на XIX век. Бил е в нашата страна през 1871 и 1873 г. В списание „Светозор“ през 1874 г. публикува пътеписа си „Картини от пътуването ми в България“, в който споделя с чехите своите приятни спомени за романтичния вид на старопрестолния град. Говори за славното минало и останалите руини, за поминъка на населението, за панаирите и неговите родолюбиви жители. „Търново, главният свидетел на страдалческата история на българските светски и църковни владетели, е забележително с възшебното си месторазположение. Река Янтра тук образува полуостров, на чиято височина се намирало седалището на българските царе – сега на това място царуват лопенът и дивата смоковница... Населението не надхвърля тридесет хиляди души и се препитава от земеделие, търговия и занаятчийство, сред занаятите първото място държи коларството, което със своите мащаби добива почти промишлен характер. Доста развито е и копринарството, а в близкия Маринопол се намира фабрика за предене и тъкане на коприна. В Търново има и градска градина, където търновчани привикват към бирата... Търновчани са с много будно национално съзнание и са готови с кръвта си да осветят своята любов към отечеството. Краткият ми престой сред тях завинаги остави у мен приятни възпоминания. В Търново освен всичко друго ежегодно се провеждат панаири, за които се събират много хора от околността, облечени в най-различни носии” (Бехиньова 1984, 23-24).

Джеймс Бейкър е подполковник от английската армия, участва в Кримската война. Посещава Индия, Монголия, Иран и други екзотични страни. Авантюристичната му натура го довежда през 1874 г. в Османската империя. Целта на пътуването му е да закупи имение. Той прекосява и българските земи на кон, като се среща с много мюсюлмани и християни. Плод на собствените му наблюдения е книгата „Европейска Турция” (1877). Той е представител на традиционната английска политика за запазване целостта на Османската империя. Неговите положителни оценки за управителя на Търново Хюсеин паша и представите му, че и в бъдеще империята може да бъде просперираща, са красноречив пример: „Търнова заема едно много силно стратегическо местоположение, но предимствата на естественото и укрепление въобще не се използват. По-рано е бил столица на българските царе, след като те били изтласкани северно от Балкана, и от военна гледна точка сигурно е представлявал много силна позиция. Близките околности са осяани с красиви лозя, градини и вили, които му придават европейски вид. Център е на санджак или лива. Посетихме управителя – Хюсеин паша, който бе чудесен делови човек и не щадеше силите си в работата. Постоях известно време в съда и реших, че ако управлението навсякъде в страната бе като в Търнова, Турция скоро би се превърнала в преуспяваща държава, но подобно на всички турски управители в наши дни и той бе „преместен”, преди да успее да се залови здраво за работа. Хановете в Търнова са грамадни и претенциозни, но толкова лоши, че трябваше да наема една къща сред лозята, за да прекарам втората нощ. Човекът, който се грижеше за нея, ни осигури отлична вечеря и вино, а на сутринта – чудесна закуска и цялата сума за ползването на къщата, храната за мен, Брофи и заптието, което ни придружаваше, възлизаше на тридесет пиастри – около пет шилинга” (Бейкър 1994, 211-213).

Френският журналист Луи Клодион е представител на Първия френски илюстриран седмичник във Франция („L'illustration”). От май 1876 г. до март 1878 г. изпраща кореспонденции за Априлското въстание 1876 г. и Руско-турската война 1877-1878. Отпечатана е и гравюра с текст: „Тирнова – градът, който показваме, е старата столица на България и седалище на патриарха. Разположен на река Янтра недалеч от Балкана, в него живеят около 30 00 души. Строен методично, той е в подножието на един пресечен конус, който обгръща реката и на чийто връх се намира крепостта. Вляво на нашата рисунка се вижда църква с две кубета, до която е патриаршията, а в средата, увенчана с минарето си, е Сарадж джамия. Няма и следа от дворците на старите български царе. Ще припомним, че първите руски войски влязоха в Тирнова в началото на юли.” (Василев 1988, 109).

Руско-турската война 1877-1878 г., освобождението на Търново и приемането на Търновската конституция са най-значимите събития за града и страната през XIX век. Чрез възвращащите репортажи на руските, испанските, френските и чешките кореспонденти можем да възстановим облика на Търново и неговите жители през паметния юли на 1877 г., когато градът е освободен от руските войски и българските опълченци. Записките, дневниците, мемоарите на генерал М.

Газенкамф, Княз Алесксей Церетелев, Ф. М. де Прерадович, Павел Пясецки, М. П. Фьодоров са ценни свидетелства за военното време, запечали в своите страници възкръсването на старата българска столица за свободен живот. Военният кореспондент и художник М. П. Фьодоров влиза в Търновград на 7 юли 1977 г. с предния отряд на генерал Гурко. Акредитиран е от вестник „Русские ведомости“. „Иллюстрированная хроника войны“ отпечатва неговите репортажи от България: „Търново – старата столица на България“. Със съчувствие и ясна представа за значението на града като исторически, стратегически и морално-политически център на българските земи той свидетелства: „Освен своето стратегическо положение, този град има и нравствено значение. Търново - това е българският Цариград, майка на българските градове, с които е свързана цялата светла епоха от историята на българската държава и всички спомени за хубавите и щастливи дни на народа-мъченик“ (Димова 1978, 12).

Според М. П. Фьодоров в България няма друг град с такъв чародеен вид като Търново. Обрисова жилищните квартали на християните и мюсюлманите: „Къщите са подредени така, че вторият ред виси над първия и така продължава до самия гребен. Улиците са толкова тесни, че от балконите и трегерите едва прозира небето, а при среща на две малки каручки те едва се разминават. Градът се състои от християнски и мюсюлмански квартали и още един, където населението е смесено. Християнският квартал се издига на левия бряг на Янтра, в западните покрайнини на града. Къщите са малки, ниски, улиците тесни, църквите почти не се забелязват. На изток все по левия бряг на Янтра се е разпространил сред прекрасни овощни градини мюсюлманският квартал... От джамиите забележителна е Куршум джамия. Великолепен старинен мост води на десния бряг на Янтра към развалините на Царевец, бившата резиденция на българските царе, намиращи се на високия хълм, в подножието на който се е разположил вторият мюсюлмански квартал, по нищо неотстъпващ на този от левия бряг. Тук е издигната Хисар-джемези джамия, построена преди 450 години от Челеби в знак на поробяването на българското население“ (Димова 1978, 12). Кореспондентът съобщава и за манастирите „Св. Троица“ и „Св. Преображение“, за фабриките в околностите на града, за бубарството като основно занятие на трудолюбивите търновци.

През 1885 г. в Санкт Петербург в списание „Вестник Европы“ са отпечатани спомените и очерците „На война“ на Александър Верещагин, доброволец в Руско-турската война от 1877-1878 г., по-малък брат на художника-баталист Василий Верещагин. Твърде необичайно е неговото сравнение на града и околностите със „скален казан“: „Най-после се показва и Търново. Какво удивително странно разположение има този град. Също като огромен скален казан, по краищата на който са наредени бели къщи с разнообразна форма и с червени керемидени покриви. Долу наред града, някъде дълбоко блести тясната и бърза Янтра.“ (Вълов 1997, 242)

Писателят Всеволод Крестовски е кореспондент на „Правителствен вестник“. В очерците му „Двадесет месеца в действащата армия“ той отделя място на средновековната българска столица. Изкачва се на Царевец, тънещ в развалини. Пише за разрушените дворци, църкви и кули и издигащите се на тяхно място турски къщи и джамия. Живописният квартал „Варуша“ се запечатва в полезрението му: „Пак в западна посока, но по-близо до наблюдателя, се издига възвишението „Орел“, съединено с доста наклонена седловина с твърде висок хълм, по чийто южен склон се разстила във вид на амфитеатър гъсто населения християнски квартал. Неговите тесни и криви улици са плътно застроени от дву- и третажни къщи, предимно в източен стил, с чардаци, балкони и еркери, като горните етажи се издават по-малко един над друг. Над всички тези постройки, изпълнени с лавки, занаятчийски работилници, магазини, гостилници, странноприемници... се издига полусферичният купол на Кирило-Методиевия градски събор, близо до който се намира домът на търновския епископ.“ (Кожухарова 1986, 388).

През 1880 г. в списание „Русский вестник“ е публикуван дневникът на полковник Михаил Греков „По долините и върховете на България“. Преминал през града с победния марш на освободителите, авторът е запечатал реалната действителност. Очарован е от неповторимия вид на Търново, но в същото време е разочарован от тесните неудобни улици, възпрепятстващи движението: „Каква живописна местност! Целият град е разхвърлян по скалите: той е красив през деня, но нощем, когато всички прозорци засветят с безчислени огънчета, е още по-прекрасен! Струва ви се, че гледате великолепа илюминация от някакъв амфитеатър. Затова пък улиците са отвратителни: по най-широката едва може да премине един екипаж, а за идващ насреща няма

място и се налага да бъде разпрегнат – иначе е невъзможно да се разминеш.” (Вълв 1997, 55)

Чешкият писател д-р Сервац Хелер е представител на пражкия ежедневник „Народни листи”. Акредитиран е към Главното командване на руската армия по време на Освободителната война (1877-1878). Написва възторжени редове за живописната търновска панорама, обхванат от нейното великолепие „най-красива от всички градове в Европейска Турция”. Вечерта в неговите очи изглежда като вълшебна ориенталска приказка: „Градът, разположен по стръмнините на варовиковите скали, чак до самите им върхове, изчезваше винаги в тъмнината, но скоро в мрака проблясваха хиляди жълтеникави светлини, като че ли арабски илюзионисти са устроили илюминация. Тук изникваше от непрогледната тъмнина, няколкостотин стъпки над долината, грамаден конус, посипан от върха до основата с искрящи звезди, крепост построена от искрящи фенери – това е вечерният образ на Търново. Перото е неспособно да опише неизмеримото му очарование” (Анчева 1984, 2).

Испанският писател Торкуато Тараго-и-Матеос с много топлина пише, че по време на османското владичество старата българска столица е символ на патриотична българска гордост, огнище на надежди и упование за бъдещето: „Търново е живописен стар град, обгърнат от исторически и романтични спомени. Столица на древните български царе, център, в който православните патриарси са имали голяма духовна власт, за поробения народ Търново още е огнище на надеждите му и спомен за славното му минало. В страна, където националният дух е изтерзан, но не забравен и мъртъв; в страна, чийто легендарен народ черпи сили от миналото, е естествено Търново да възплава всичко, което българинът най-силно люби” (Николов 1984, 96).

Освободителната война представлява голям интерес и за испанската общественост. Художникът-кореспондент Хосе Луис Пелисер (1842-1901) е представител на списание „Илустрасион Еспаньола и Американа” по време на Руско-турската война (1877-1878), акредитиран към щаба на руската армия. Остава великолепни военни гравюри. От правдивите му репортажи лъха идеята за свобода и независимост, любов към славянството и обезправените българи. Той съобщава на испанските читатели за първите вълнуващи дни на свободата: „в Търново е сърцето на България, градът на славните български царе Иван-Асен и Иван-Шишман, великият княз, свитата му и придружаващите го войски бяха посрещнати с въодушевление, по-голямо от което човек не може да си представи – буквално ни засипаха с цветя” (Николов 1984, 96).

Испанският журналист Сатурнино Хименес е акредитиран от мадридското списание „Ла Академия” към щаба на руската армия по време на Руско-турската война (1877-1878). Научава четири балкански езика, сред които и български. Обиква нашата страна и нейната природа и я описва в своите репортажи. Като пряк очевидец описва подробно току-що освободения от русите град Търново. Живописната възрожденска атмосфера се разкрива пред испанските читатели като на филмова лента: „Улиците са тесни, но изключително самобитни. Издадени стрехи, ниски порти, остъклени чардаци, зашорени прозорци – донякъде джамлък, после балкон с дървени капаци, по тънките летви на щорите пълзят увивни растения, разноцветни тухли, причудливо боядисани стени, дюкяни, издигнати на метър от земята и широко отворени като театрална сцена.” (Николов 1984, 123).

С рядката си наблюдателност Сатурнино Хименес подбира най-интересното. Представя детайлно местоположението и архитектурата на града като голям познавач и естет. „Вижда малка долина, пресичана от Янтра и заобиколена от прелестни възвишения. Изкачва се на едно от тях – и ето го Търново, разстлало се амфитеатрално от билото на хълма до брега на реката. Отсреща, на равното – село Марианополи с лагера на главната квартира. Тръгне ли обаче на изток и заобиколи ли друг един хълм, каква вълшебна промяна става в пейзажа! Търново се разгъва като дълга хартиена лента и човек открива два или три хълма и още толкова долини, заселени от сгущени едва до друга къщи. Не един това са четири града, разделени от капризните извивки на реката и свързани с няколко моста. Първата долина е градската част, обитавана от българите. Едно-единствено минаре се извисява сред сградите и сякаш предизвиква срамежливите православни кубета” (Николов 1984, 124-126).

Хименес описва и джамията Гаази Фируз Абдулах бей на Царевец в близост до царския дворец. Тя е първата мюсюлманска култова сграда, построена след завладяването на столицата през 1435 г., и забележителна със своята архитектура: „Най-хубавата от всички джамии – по нашето би била архиепископската, защото явно се ползува с първенство пред останалите – е разположена

на най-високото място в турските квартали. Тя е с елегантна конструкция в чист арабски стил и завършва с огромен похлупак, който в мохамеданската архитектура играе ролята на купол. Балконът на минарето, не е каменен, а железен, и по него личат изящни рисунки” (Николов 1984, 124-126).

На 10 февруари 1879 г. в Търново в най-красивата и голяма зала на бившия турски конак е открито Учредителното събрание. Това знаменателно събитие привлича вниманието и интереса на чуждестранните кореспонденти. Журналистът Еусебио Мартинес де Веласко информира испаноговорящата аудитория за започването на работата на Учредителното събрание 1879 г., за националния флаг на новата държава, възкръснала след пет века забвение на европейската карта: „Известно е, че след няколко отлагания, на 22 февруари бе открит българският парламент под председателството на княз Дондуков-Корсаков. Князът произнесе реч, в която изрази радостта си, че вижда събрани членовете на първото народно събрание на свободна България. Те трябва да обсъдят основните положения на една конституция, която да гарантира институциите на новата държава. Българският парламент заседава в сградата на бившия конак, построен по времето на турското владичество. За церемонията тя била украсена със знамена в ярки зелени и червени багри, които съчетани с бяло, представляват националните цветове на новото Княжество България” (Николов 1984, 168).

Унгарецът д-р Бейла Ергоди е преводач от Австро-Унгария, който работи при строителството на източнорумелийската железница. В кореспонденцията си от 9 март 1879 г. до вестник „Вашарни Уй” той лаконично съобщава за първия български парламент – Учредителното събрание, което легитимира началото на парламентарния живот на княжество България: „Един от най-красивите градове на България е някогашната столица на българското царство... В Търново заседава българското народно събрание, което е призвано да приеме конституцията на новото княжество” (Радев 1974, 14).

Константин Йосиф Иречек живее в България през периода 1879-1884 г. Той пръв създава интерес към пътеписното богатство на чуждите пътешественици, минали през българските земи. Пътеписите му „Пътувания из България” са извор за българската география, история и етнография. През 1883 г. чешкият професор разкрива неповторима панорама: „Най-после покрайнината се отвори и ето пред нас нощна картина със съвършено магически ефект! Стори ми се, като че непосредствено под звездното небе на известна далечина бе окачена във въздуха огромна продълговата мрежа в трептящи светлини, които чудно бяха разположени нагоре и надолу и при всяко завиване на шосето променяха своето положение като игривите искри на блещулките...” За уникалното разположение на града Константин Иречек прави извода: „Търново в Европа е истински уникум по своето местоположение... Всички пътешественици били изненадани не само от живописността, но и от оригиналността на цялата покрайнина: трапезоподобни скалисти тераси, отделени като острови една от друга, сиви отвесни спускове без живот и растителност и между този лабиринт от природни акрополи чудно се извира сребърният пояс на Янтра... в цяла Европа няма нищо подобно. Градовете, разположени в речни завой, като Берн или Верона лежат ниско и нямат толкова скалисти акрополи и чудни завой и кривини” (Иречек 1974, 199-302).

Журналистът Йозеф Якуб Тоужимски (1848-1903) се интересува от проблемите на славянството. За него България е „вълшебна страна, за каквато се разказва в старите легенди”. Плод на впечатленията му са пътеписните очерци „Из пътуванията ми в България”, публикувани във вестник „Народни листи”. През 1885 г. е отпечатан пътеписът му „В Търново”. Обективно и подробно представя пред чешката аудитория тогавашния Търновград с неговата архитектура, историческо минало, занаяти, търговия. Емоционалният му разказ му е издържан в тона на европейския романтизъм: „Прочутото някога седалище на българските царе „търновският Цариград”, „кralицата на градовете”, „царската звезда”, „най-славният град след Цариград” – както угоднически са величаели византийците българската столица край Янтра – сега се простираше пред мен в цялото си великолепиe и изненадваща по размери площ.”

„Пътят навлиза в Търново откъм Орловец на запад, пресича планинския скат и се проточва малко по-ниско от градския хребет в източна посока. Хребетът се спуска към изток малко по-ниско, после се издига нагоре и след един тесен провлак се разширява в кръгообразна стръмна височина и Янтра – долу се извира като сърп около нея” (Бехиньова 1984, 180-182). В емоционалния разказ на

чешкия журналист се сливат истини и легенди за българската столица през XII-XIV век. Той вижда и перспективите за бъдещото градоустройство: „Това е същият Царевец, на който се е извисявала преди векове гордата мощ на българските царе, от него Асеновци са властвували на шир и дълж по Балканския полуостров и над три морета – Черно, Егейско и Адриатическо. На север от Царевец, от другата страна на Янтра се издига друго заоблено възвишение, поотделно, без връзка с околните върхове. Това е Трапезица, където някога също се издигали отвесни крепостни стени, дворци, седем църкви, и която е била свързана с Царевец, чрез смело конструиран висок мост извит като дъга над Янтра. От онези далечни времена Трапезица запазила само името си, крепостите и църквите са изчезнали, а отдалеч не се виждат и развалините им” (Бехиньова 1984, 180-182).

Тоужимски описва много подробно търновската чаршия и показва града като важен търговски център в Северна България: „Улиците на града са тесни, само по две от тях можеш да минеш с файтон – едната минава през града от запад на изток, а другата води от нея към Марино поле... На пазара може да се намери всичко: има и кожари, и шапкари, магазини със съвременни или народни български текстилни стоки, магазини за солена риба, маслини, сиренета и други, книжарски лавки, общарски работилници, шивашки работилници, дюкяни за грънчарски стоки, порцелан, всякакви железни изделия, оръжия, има и сарафи, че дори и адвокати.” (Бехиньова 1984, 180-182).

Своите симпатии не крие и друг чешки пътешественик, Йозеф Антонин Ворачек, откровено изповядва своето специално отношение към женския пол: „за малко да се провиня, забравяйки да спомена за търновки - от някогашната царска столица Търново. Те винаги се стараят да изпъкнат с гордия си дух и донякъде надменното, аристократично държание. Макар и в България да няма дворянство, аз бих ги нарекъл български дворянки. Съжалявам, не ще мога да кажа по няколко думи и за останалите, но се надявам да ми простят, познавайки техния прям и сърдечен характер” (Бехиньова 1984, 135).

В пътеписните си бележки (1885) румънският епископ Мелхиседек отделя специално място на търновската архитектура, впечатлен е от красивата сграда на бившия турски конак, дело на самобитния майстор Колю Фичето. „Къщите изглеждат построени една върху друга и нощем представляват красива панорама, целият склон на хълма от горе до долу е осветен от светлините на къщите. Един руски пътешественик е уподобил Търнов на царевичен кочан, защото къщите са разположени една върху друга както зърната на кочана. Разбира се, улиците са така тесни, и побираат само една кола” (Младенова 1982, 172-173).

И чуждите, и българските пътешественици, посетили Търновград през периода XVI-XIX век, са единодушни: величието на средновековната столица Търновград е в сърцето на българина, то живее в него и се предава от поколение на поколение.

ЛИТЕРАТУРА

- Анчева 1984: Р. Анчева. Спомен за търновския лагер. - В. Борба, 27, 1984, 2.
Анчева 1992: Р. Анчева. Юрий Венелин за Велико Търново. - В. Борба, 07.10.1992.
Анчева 1994: Р. Анчева. Описание на града и Балкана. - В. Борба, 129, 17.07.1994, 4.
Бейкър 1994: Д. Бейкър. Европейска Турция. С., 1994, 211-213.
Бехиньова 1984: В. Бехиньова. България през погледа на чешки пътешественици. С., 1984, 23-24; 135; 180-182;
Богданов 1968: И. Богданов. Велико Търново. С., 1968, 9; 10; 59.
Василев 1988: В. Василев. България Френска хроника 1876-1878. С., 1988, 109.
Вачев 2010: Х. Вачев. Един храм, един некропол, две религиозни общности. В. Търново, 2012, 170-171.
Вълов 1997: И. Вълов. Руски дневници за Освободителната война. С., 1997, 55; 242.
Гюрова 1969: С. Гюрова. Възрожденски пътеписи. С., 1969, 37-38; 77.
Димова 1978: Д. Димова. Търново на страниците на „Иллюстрированная хроника войны”. - В. Велико Търново, 1978, 12.
Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. С., 1974, 199-302.

- Клисаров 1969: Г. Клисаров Г. Доосвобожденски пътеписи. С., 1969, 115-116.
- Кожухарова 1986: М. Кожухарова. Руски пътешественици за българските земи XVII-XIX век. С., 1986, 388.
- Лазаров 1993: И. Лазаров и др. Кратка история на българския народ. С., 1993, 115.
- Миятев 1976: П. Миятев Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX век. С., 1976, 27.
- Младенова 1982: М. Младенова. Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. С., 1982, 172-173.
- Николов 1984: В. Николов. Сто испанци за българското минало. С., 1984, 36; 40; 96; 123; 124-126; 138; 168.
- Ормаджиян 1984: А. Ормаджиян. Арменски пътеписи за Балканите XVII-XIX век. С., 1984, 147; 185.
- Плетньов 1985: Г. Плетньов Г. Велико Търново в историческата съдба на българския народ. В. Търново, 1985, 144.
- Примов 1993: Б. Примов и др. Документи за католическата дейност в България през XVII век. С., 1993, 492; 511-512.
- Радев 1974: Ст. Радев. Велико Търново преди едно столетие. - В. Поглед, 41, 14.10. 1974.
- Снегаров 1977: И. Снегаров. Българските земи през погледа на чужди пътешественици 1828-1853. С., 1977, 115; 363-364.
- Тодорова 1987: М. Тодорова. Английски пътеписи за Балканите. т. 7, С., 1987, 553.
- Цветкова 1975: Б. Цветкова. Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII век. С., 1975, 90; 308.
- Яновски, 1982: Б. Яновски. „Хенрих Барт в Търново” - В. Велико Търново, март, 1982.